

Vasyl Slobodian

Widok Chełma z drugiej połowy XVII wieku

W katedrze w Chełmie przetrwał do dziś jedyny zabytek z czasów, gdy należała do Kościoła greckokatolickiego i była centrum diecezji chełmskiej. Srebrne antepedium przedstawia hołd składany Matce Boskiej po bitwie pod Beresteczkiem w roku 1651. O treści dzieła informuje umieszczony pośrodku jego górnej części napis: *Triumphus Thaumaturgae in Sua Icone Chelmensi MARIAE ad Beresteckum, ubi Serenissimus Joannes Casimirus Poloniarum Rex sub Praesentia Sacrae hujus Imaginis Thessera ista Sanctissima Virgo Chelmensis usus Juratam Rebellionum Cosacorum cum Scythis adversus Regnum Confederationem Victore Polono Ense Rescidit Anno Dom. 1651 10 Julii* („Zwycięstwo sławnej cudami w swoim obozie Maryi pod Beresteczkiem, gdzie najjaśniejszy Jan Kazimierz król Polaków, w obecności tego świętego obrazu, obrawszy hasło: Najświętsza Marya Chełmska, zwyciężskim polskim orężem zniszczył sprzysiężony związek zbuntowanych Kozaków ze Scytami przeciw Królestwu roku Pańskiego 1651 10 lipca”). Przed ustawioną pod ozdobnym namiotem cudowną ikoną Matki Boskiej Chełmskiej przeciąga orszak zwycięzców. Przy ikonie klęczą: unicki biskup chełmski, Jan Susza, który przywiózł ten wizerunek do obozu, zaś z drugiej strony — zwyciężski Jan Kazimierz i jego dowódcy. Na czele pochodu polski żołnierz składa u stóp władcy zdobyczny sztandar. Widać też jeńców — Kozaków i Tatarów. Na dalszym planie widoczne jest miasto, o którym poniżej.

Do czasów współczesnych wizerunek Chełma z drugiej połowy XVII wieku nie był znany historiografii. Badacze rosyjscy z przełomu XIX i XX wieku często wskazywali na sztych opatrzony napisem: *Civitas Chelmensis in Russia*, wykonany przez grawera, T. Rakowieckiego, ilustrujący dzieło *Koronacya cudownego obrazu Najświętszey Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze obrzdku greckiego [...] odprawiona roku 1765 [...]*, opublikowane w drukarni Karmelitów Berdyczowskich w 1780 roku¹. Praca ta stanowi w istocie piąte już, poszerzone i pod zmienionym tytułem wydanie Jana Suszy, *Phoenix redivivus sive imago lange vetustissima Virginis Matris Chelmensis*. Wydanie pierwsze ukazało się w Zamościu, w roku 1646. Zdaniem wspomnianych powyżej badaczy drukowana w XVIII stuleciu rycina mogła przedstawiać stan miasta z XVII lub nawet z XVI wieku². Opracowanie ikonografii Chełma z XVIII stulecia przedstawił ukraiński historyk sztuki, Wołodymyr Siczynskyj³.

Widok siedemnastowiecznego Chełma jednak istnieje. Przypisywany dotąd innemu miastu, utrwalony został na omawianym antepedium. Wykonane jest ono ze srebra, ma formę prostokątną.

¹ O wydawnictwie por. biogram: *Susza Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVI/1, Kraków 2009, s. 80; Ф. Гербачевский, *Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси (Холмской и Седлецкой губ.)*, Варшава 1892, s. 17; П. Батюшков, *Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья*, С. Петербург 1887; V. Sičynski, *Architektura miasta Chełma w rycinach z 1780 roku*, „Biuletyn Naukowy wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej”, nr 4, 1933.

² П. Батюшков, op. cit., s. 25.

³ V. Sičynski, op. cit., s. 196–198.

Ryc. 1. Miasto Chełm podczas koronacji cudownej ikony Matki Boskiej Chełmskiej w 1765 roku. Ryt T. Rakowieckiego, w: *Koronacya cudownego obrazu Najswiętszej Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego...*, Berdyczów 1780, wstawka

Fig. 1. The town of Chełm during the coronation of the miraculous icon of Our Lady of Chełm in 1765. Engraved by T. Rakowiecki, in: *Koronacya cudownego obrazu Najswiętszej Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego...* [The coronation of the miraculous icon of Our Lady in the Uniate cathedral of Chełm...], Berdyczów 1780, insert

kąta o długości 2,13 m i wysokości 0,93 m. Jak świadczą punce⁴, powstało w Gdańsku, w warsztacie złotniczej rodziny Jöde. Według Stanisława Michalczuka antepedium składa się z ośmiu plakiet z blachy srebrnej przedstawiających poszczególne sceny oraz z sześciu płyt zdobionej ornamentem ramy. Trybowana blacha tworzy swego rodzaju płaskorzeźbę⁵.

Najwcześniejsza wzmianka źródłowa o antepedium zachowała się w aktach dawnych biskupów grekokatolickich chełmsko-belskich. Została odnotowana w inwentarzu katedry z 1783 roku⁶. W następnym inwentarzu, wśród obiektów srebrnych spisano: „Antepedium ze srebra złożone kosztem (według tradycji) biskupa Susza, odnowione po zniszczeniach przez znakomitego Feliciano Wołodkiewicza, biskupa chełmskiego, przez niego upiększone, lepszą formą ozdobione i srebrem wzbogacone”⁷. Ogólny opis dzieła zawiera także rejestr z 1796 roku: „Antepedyum całe srebrne z wyrazem osób historyi wojennej pod Beresteczkiem z wyrażeniem też obrazu cudownego Chełmskiego Najswiętszej Maryi Panny w obozie Polskim będącego”⁸.

Skoro fundację przypisywano biskupowi Suszy, antepedium wykonane zostało zapewne przed jego śmiercią, czyli przed rokiem 1687. S. Michalczuk przypuszcza, że powstało w dwóch etapach. Scena hołdu pochodzi raczej z XVII wieku, zaś regencyjny ornament ramy jest z pewnością osiemnastowieczny⁹. Dwie punce na każdej części — miejskie i rodziny złotników Jöde, według najnowszych badań przypisuje się Johanowi Jöde, zmarłemu w 1743 roku mistrzowi cechu w Gdańsku, który otrzymał prawa mistrzowskie w roku 1707¹⁰. Litera W nad puncą ro-

⁴ M. Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, Frankfurt am Main 1923, s. 9.

⁵ S. Michalczuk, *Srebrne antepedium w kościele pokatedralnym w Chełmie*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. X, z. 3, 1961, s. 95.

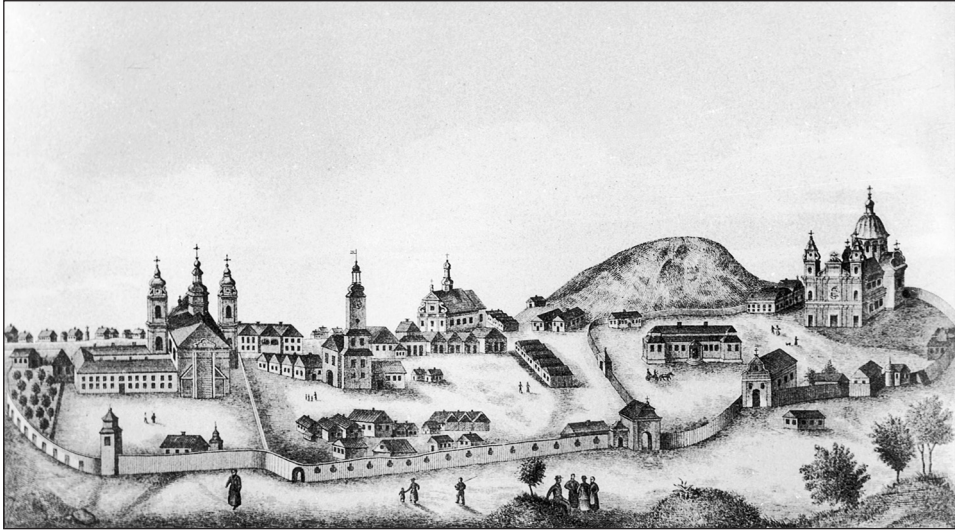
⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej cyt.: AP Lublin), zesp. 95, sygn. 294, k. 18a–19.

⁷ AP Lublin, zesp. 95, sygn. 294, k. 38: *Pedum Pastorale ex argente elaboratum sumpti (ut fert traditio) episcopi Susza, stauratum vero gro dani per P. M. Felicianum Wołodkiewicz eppum Chelmemsem stemmate ejusdem decoratum, nec non meliori forma rea ditum et argento locupletatum.*

⁸ AP Lublin, zesp. 95, sygn. 294, k. 27.

⁹ S. Michalczuk, op. cit., s. 99.

¹⁰ M. Gradowski, A. Kasprzak-Miler, *Złotnicy na ziemiach Północnej Polski, cz. I: Województwo Pomorskie, Kujawsko-Pomorskie i Warmińsko-Mazurskie*, Warszawa 2002, s. 125.

Ryc. 2. Miasto Chełm, za: П. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях*, Вып. VII: *Холмская Русь*, Санкт-Петербург 1885, tabl. I

Fig. 2. The town of Chełm, after: П. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях*, Вып. VII: *Холмская Русь*, Санкт-Петербург 1885, table I

dziny Jõde identyfikowana jest z mistrzem Wendelem, który pracował dla rodziny w 1739 roku¹¹. Być może to on właśnie, na zamówienie biskupa Wołodkiewicza, ukończył i wzbogacił dawne siedemnastowieczne dzieło.

Zanim sięgnięto do wspomnianych powyżej archiwaliów, przez bez mała półtora stulecia żywo dyskutowano kwestie czasu powstania i osoby fundatora dzieła. Józef Ignacy Kraszewski w 1858 roku stwierdził, że fundatorem był król Jan Kazimierz¹². W dwa dziesięciolecia później rosyjski historyk K. Samokwasow uznał, że antepedium zamówili w drugiej połowie XVIII wieku w Gdańsku chełmscy bazylianie, przeznaczając na ten cel wota, подарowane przez wiernych wdzięcznych za łaski doznane za sprawą Najświętszej Maryi Panny Chełmskiej¹³. Pogląd Kraszewskiego podzielali też badacze polscy — o. E. Bańkowski¹⁴ i Władysław Tomkiewicz¹⁵. Historycy rosyjscy — Aleksander Budiłowicz¹⁶ i Gregory Olchowski¹⁷, obstawali przy fundacji bazylianów, zaś Olchowski, bez odpowiedniej podstawy źródłowej, podawał nawet jej przybliżoną datę — po 1765 roku. Część badaczy polskich — Zygmunt Gloger¹⁸, Kazimierz Czernicki¹⁹ i Stanisław Michalczuk zajmowali w tym sporze pozycję neutralną, przytaczając obie wersje.

¹¹ Tamże, s. 126.

¹² J.I. Kraszewski, *Ikonoteka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce*, Wilno 1858, s. 37.

¹³ K. Самоквасов, *Замечательные церковно-исторические памятники в пределах Холмско-Варшавской епархии*, „Холмско-варшавский епархиальный вестник”, 1877, nr 6, s. 14.

¹⁴ E. Bańkowski, *Ruś chełmska od czasu rozbioru Polski*, Lwów 1887, s. 177.

¹⁵ W. Tomkiewicz, *Wojsko polskie w plastyce*, „Polska Zbrojna”, z. 33, 1937, s. 1–2.

¹⁶ А. Будилович, *Холмская чудотворная икона Божией Матери*, Варшава 1892, s. 143–144.

¹⁷ Г. Ольховский, *Холмский Кафедральный Рождество-Богородицкий Собор во времена унии (1596–1875)*, nadbitka z „Холмско-Варшавского епархиального вестника за 1895”, s. 36.

¹⁸ Z. Gloger, *Antepedium srebrne z katedry Chełmskiej*, [w:] *Pamiętki polskie na obczyźnie*, red. F. Pułaski, Warszawa 1907, z. 4, s. 49–50.

¹⁹ K. Czernicki, *Chełm. Przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936, s. 48–50.

Ryc. 3. Srebrne antependium w katedrze Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Chełmie.
Fot. V. Slobodian, 2013 r.

Fig. 3. The silver antependium in the Chełm Cathedral.
Photo by V. Slobodian, 2013

Przy konwersji greckokatolickiej katedry chełmskiej na prawosławną w roku 1874 antependium zostało wywiezione przez władze rosyjskie do Moskwy i przekazane do kremłowskiej Orużejnej Pałaty. W 1923 roku, po traktacie ryskim między odrodzoną Polską a Rosją Sowiecką, antependium, jako cenny zabytek polskiego dziedzictwa, powróciło do Chełma na dawne miejsce w katedrze przekształconej w kościół rzymsko-katolicki. Ukryte podczas drugiej wojny światowej, wróciło na swoje miejsce w latach pięćdziesiątych. Obecnie jest tu jedynym zabytkiem z czasów unickich.

Miasto przedstawione na drugim planie antependium jako pierwszy za Beresteczko uznał K. Samokwasow²⁰. Kolejni badacze powtarzali to twierdzenie, chociaż żaden z nich, jak się zdaje, nie był w samym Beresteczku lub na dawnym polu bitwy, z którego miasteczko nie jest widoczne. Oczywiście w tego typu przedstawieniach możliwe jest zniekształcenie perspektywy i odległości. Jednak kolejne wątpliwości nasuwa sam wizerunek miejscowości. Na antependium widać miasto z murowaną zabudową, z wieżami, umocnieniami i świątyniami. Tymczasem Beresteczko — małe miasteczko, nigdy nie miało murów obronnych. Murowany kościół powstał tu dopiero w latach 1711–1733, zastępując poprzedni drewniany. Pierwszą murowaną cerkiew w Beresteczku zaczęto wznosić w 1913 roku. Zatem miasto na antependium nie jest Beresteczkiem.

Natomiast wszystko wskazuje na to, że bez wątpienia jest to Chełm, pozostający pod opieką ikony Matki Boskiej Chełmskiej, którą biskup Jakób (imię zakonne) Susza zabrał ze sobą na bitwę pod Beresteczkiem. Potwierdzają to: rzeczywiste położenie miasta, jego świątynie i umocnienia. Na widoku brak miejskich murów, ponieważ w Chełmie w XVII wieku ich nie było. Jerzy Kłoczowski pisał: „W połowie XVII wieku, zniszczony po wojnie Chełm był pozbawiony wszelkich fortyfikacji — jak wynika z dokumentu króla Jana Kazimierza dla mieszczan chełmskich z dnia 23 kwietnia 1659. Król uwolnił ich na 4 lata z podatku, przeznaczonego do tego na miejskie umocnienia, bo nie było czego fortyfikować”²¹.

²⁰ K. Самоквасов, op. cit., s. 14.

²¹ J. Kłoczowski, *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 1958, t. 6, z. 5, s. 193–221.

Ryc. 4. Chełm w drugiej połowie XVII w. na antependium (zbliżenie). Fot. V. Slobodian, 2013 r.

Fig. 4. Chełm in the second half of the 17th c., a close-up of the antependium.
Photo by V. Slobodian, 2013

Ryc. 5. Katedra Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Chełmie po przebudowie biskupa Metodego Terleckiego w latach czterdziestych XVII w. na antependium (zbliżenie).
Fot. V. Slobodian, 2013 r.

Fig. 5. The Cathedral in Chełm, rebuilt by bishop Metody Terlecki in the 1640s,
a close-up of the antependium. Photo by V. Slobodian, 2013

Ryc. 6. Kościół Rozesłania św. Apostołów w Chełmie w XVII w. na antepedium (zbliżenie).
Fot. V. Slobodian, 2013 r.

Fig. 6. The church of Sending the Apostles in Chełm in the 17th c., a close-up of the antependium.
Photo by V. Slobodian, 2013

Przetrwały tylko trzy częściowo zrujnowane bramy miejskie. Brama ukazana po prawej stronie miasta jest bardzo podobna do zachowanej bramy Uściłuskiej, położonej w części miasta zwanej Górką. Przy niej widoczne są fragmenty dawnych murów i drewnianych umocnień. Tuż za nimi wznosi się dwukondygnacyjny murowany budynek monasteru bazylińskiego, przy nim zaś wspaniała murowana katedra Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, w kształcie po przebudowie za biskupa Metodego Terleckiego w latach czterdziestych XVII stulecia. Katedra ukazana jest od frontu — trójnawowa, z trzema kopułami (prawdopodobnie miała ich pięć) i trzema barokowymi szczytami. Główne wejście umieszczone jest na osi centralnej, w dużym portalu, wejście po lewej stronie — w portalu mniejszym, wejście po prawej — nad schodami na chór. Od południa ściany katedry wzmocnione są przyporami.

Na prawo od katedry widnieje budowla pod dwuspadowym dachem, być może zamek starościński, a za nią wysoka wieża z krzyżem. O takiej wieży, dawnej kaplicy, wspomina inwentarz miasta Chełma z roku 1608²². Na tyłach tych budowli znajduje się konstrukcja bez dachu, być może fragment fortyfikacji. Tuż przy domniemanym zamku starościńskim stoi wysoka brama, która do dziś nie przetrwała, łącząca górną i dolną część miasta.

W środku dolnego miasta przedstawiony został kościół Rozesłania św. Apostołów w otoczeniu murowanych domów. Świątynia powstała w roku 1585 na miejscu dawnej, drewnianej. Budynek jest nakryty wysokim dachem dwuspadowym, z gzymsem wieńczącym, i ma dwie wieże-dzwonnice w elewacji frontowej, pokryte małymi kopułami. Kościół ten nie zachował się do naszych czasów. W 1754 roku został rozebrany, zaś na jego miejscu wzniesiono obecny, projektu architekta Paolo Fontany. Dalej na lewo widać dwie bramy, z których jedna może być zidentyfikowana jako Lubelska.

²² J. Ternes, *Inwentarz starostwa chełmskiego z roku 1608*, „Rocznik Chełmski”, t. 5, 1999, s. 83.

Podsumowując zatem, przedstawione na antependium w katedrze chełmskiej miasto, dotąd uważane przez historyków za Beresteczko, faktycznie jest Chełmem. Wybitne dzieło sztuki złotniczej stanowi zarazem najstarszy widok dawnej stolicy Księstwa Halicko-Wołyńskiego, a później stolicy ziemi chełmskiej województwa ruskiego. Pomimo swojej umowności, daje ono wyobrażenie o ówczesnych, obecnie nie zachowanych budynkach i świątyniach.

Adres Autora:

Vasyl Slobodian

вул. Любінська 104/165

79054 Львів

vslobod2005@ukr.net

A VIEW OF CHEŁM
FROM THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

The Chełm Cathedral has a single work of art surviving from the time when the temple served as a Uniate church and the centre of the Uniate diocese. The work in question is an antependium depicting the battle of Beresteczko (1648) and the miraculous icon of Our Lady of Chełm in a Polish tent on the battlefield. Over the battle scene there is a town.

The silver antependium was made in Gdańsk (Danzig), in the workshop of the Jöde family, probably before 1687, i.e. the death of Jakób Susza, bishop of Chełm. Some Polish researchers, e.g. J. Kraszewski, E. Bańkowski and W. Tomkiewicz were of the opinion that the antependium had been funded by King John Casimir. Russian historians, on the other hand, e.g. K. Samokvasov, A. Budilovich and G. Olkhovsky, thought that it had been funded by the Basilian order; Olkhovsky estimated that it had been made after 1765 but no confirmation for that can be found in historical sources. The Polish researchers Z. Gloger, K. Czernicki and S. Michalczuk quoted both versions. Unfortunately, none of them noticed that the oldest surviving mention about the antependium in the documents of the Uniate bishops of Chełm, now in the State Archives in Lublin, came from 1783 and indicated that the funder had been Bishop Jakób Susza.

The town shown in the antependium was first identified with Beresteczko by K. Samokvasov and this interpretation has been accepted by other researchers. Yet it should be noted that the town, with its brick buildings, towers, fortifications and stone churches, is different from what is known of Beresteczko, which at that time was a small town and never had any brick fortifications. It is highly probable, then, that the town is in fact Chełm, which was under the protection of the afore-mentioned icon. This hypothesis is confirmed by the location of the town and its buildings. If this identification is correct, this is the oldest depiction of the former capital of the Duchy of Galicia-Volhynia and of the Chełm district. Despite its conventional nature, the picture gives some idea of buildings and temples that have not survived until today.

Translated by
Izabela Szymańska

